

Araştırma Makalesi
Original Article

7 (3) 2020: 1542-1560
10.46868/atdd.15

Sovyet Rus Kültür Politikası ve Türkistan Asâr-ı Atikasının Akıbeti*

Ercan Çelebi**

ORCID: 0000-0003-0524-2757

Öz

Bolşevikler Ekim İhtilâli'nin hemen ardından Çarlığın mirasını devralarak gayr-i Rus halklar üzerinde egemen oldular ve Karl Marx'ın devrim sonrası *yeni bir ulusun inşası* fikrini uygulamaya koyarak, Sovyetlere bağlı halklar üzerinde büyük bir dönüşüm hareketi başlattılar. Bu dönüşüm muhaceret siyaseti, yerileştirme, toprak meselesi ve iktisadî alanla birlikte en fazla eğitim, din ve kültürel sahada kendisini gösterdi. Türk kültürü üzerine egemen kültür olarak Rus kültürü inşa edilmeye başlandı ve böylece Türkistan'da bir *Rus Türkistanı* yaratmak ana hedef haline getirildi. Bu çerçevede bir medeniyet beşiği olan Türkistan'da Ruslarla olan mücadeleler esnasında tarihi şehirlerin büyük kısmı tahrip edildi. Diğer taraftan Türkistan'daki mescit ve medreselerin çoğu zamanla ortadan kaldırıldı. Türkistan'a ait arkeolojik ve etnografik tarihi malzeme, Moskova başta olmak üzere Rusya'nın büyük kentlerindeki müzelere taşındı. Bu çalışmada Sovyet Rusya'nın takip ettiği kültür politikası çerçevesinde, Türkistan'ın âsâr-ı atikasının akıbeti hakkında tespitlerde bulunulması düşünülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Sovyet Rusya, Türkistan, Sovyet Rus Kültür Politikası, Tarihi Eserler

Gönderme Tarihi: 24/08/2020

Kabul Tarihi: 26/09/2020

*Bu çalışma 2018 yılında Kastamonu Üniversitesi'nde icra edilen 3. Türkistan Kurultayı'nda (Kafkasya ve Türkistan'da 1938 Sovyet Katliamı ve Etkileri Göç, Sürgün ve Kimlik) sunulan bildiri metninin güncellenmiş halidir.

**Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ecelebi@kastamonu.edu.tr

The Soviet Russian Cultural Policies and The Fate of the Turkestan's Historical Artifacts

Ercan Çelebi

ORCID: 0000-0003-0524-2757

Abstract

Immediately after the October Revolution, the Bolsheviks took over the inheritance of Csarism and ruled over the non-Russian peoples and began a majör transformation on Soviet-connected peoples by putting Karl Marx's idea of building a new nation after the revolution. This transformation has shown itself to be the most educational, religious and cultural site together with the immigration politics, the indigenization, the land affair, and the economic field. Russian culture was started to be built as a dominant culture on Turkish culture and thus, creating a Russian Turkestan in Turkestan was the main target. In this context, during the struggles with Russians in Turkestan, which is a cradle of civilization, most of the historical cities were destroyed. On the other hand, most of the mosques and madrassas in Turkestan were eliminated in time. The archaeological and ethnograp hichistorical material belonging toTurkestan has been moved to museums in the big cities of Russia, especially Moscow. In this study, it was thought that in the framework of the cultural politics followed by Soviet Russia, the status of historical artifacts of Turkestan, which is the cradle of civilization, was considered.

Keywords: Soviet Russia, Turkestan, The Soviet Russian Cultural Policies, Turkestan's Historical Artifacts.

Received Date: 24/08/2020

Accepted Date: 26/09/2020

Советская Российская Культурная Политика И Судьба Исторических Артефактов Туркестана

Резюме

Сразу после Октябрьской революции большевики унаследовали наследство царизма, стали править нерусскими народами и начали кардинальную трансформацию народов, связанных с Советским Союзом, поставив идею Карла Маркса о построении новой нации после революции. Эта трансформация зарекомендовала себя как наиболее образовательный, религиозный и культурный объект вместе с иммиграционной политикой, коренизацией, земельным делом и экономической сферой. Русскую культуру начали строить как доминирующую в турецкой культуре, и поэтому главной целью было создание русского Туркестана в Туркестане. В этом контексте во время борьбы с русскими в Туркестане, колыбели цивилизации, большинство исторических городов было разрушено. С другой стороны, большинство мечетей и медресе в Туркестане были вовремя ликвидированы. Археологический и этнографический исторический материал, относящийся к Туркестану, перемещен в музеи крупных городов России, особенно Москвы. В этом исследовании считалось, что в рамках культурной политики, которой придерживалась Советская Россия, рассматривался статус исторических артефактов Туркестана, который является колыбелью цивилизации.

Ключевые слова: Советская Россия, Туркестан, Советская российская культурная политика, Исторические артефакты Туркестана.

Получено: 24/08/2020

Принято: 26/09/2020

Giriş

Bolşevik İhtilâli sonrasında Lenin ve Stalin'in imzalarıyla 24 Kasım 1917'de neşredilen Rusya Halklarının Hakları Beyannâmesi ile Rusya Müslümanlarının inanç, gelenek, millî ve kültürel kurumlar bakımından serbest ve dokunulmazlık içinde oldukları belirtilmiş ve ihtilâli desteklemeleri istenilmişti.¹ Bolşevikler bu beyannâme ile aynı zamanda halkların kendi mukadderatlarını tayin edebilme, hatta Rusya'dan ayrılıp müstakil devlet kurabilme haklarını da tanımıştı.² Bütün bu açıklamalar ve takip eden beyannâmeler, Müslümanları Çarlığın ezici ve sömürgeci politikalarının geri dönmesi tehlikesine karşı Sovyetlerle iş yapmaya zorluyordu. Bolşevikler başlangıçta açıklamalarına uygun hareket ettikleri için Rusya Müslümanları'yla Rus olmayan Hıristiyan uluslar, Çarlığı geri getirmek isteyenlere karşı Bolşevikleri desteklediler.³

Bolşevik İhtilâli sonrasında Rusya'da çeşitli değişiklikler görülmekle birlikte, Türkistan'da mevcut durum kendisini korumakta, hatta Kurapatkin ve Folbawm'ın 1916 Yılı Ayaklanması sonrası Yedisu'da devam ettirdikleri kırgın, Kerenski-Nalifkin döneminde de devam etmekte idi.⁴ Türkistan Türkleri 24 Kasım 1917 tarihli bahse konu beyannâme sonrasında Başkurt, Alaş-Orda ve Türkistan Muhtariyet Hükümetleri'ni ilân ettiler. Fakat kısa süre sonra Bolşevik vaatlerinin doğru olmadığı ortaya çıktı. Nitekim Taşkent'te Türkistanlı, Rus ve kendisini Rus hisseden Yahudi temsilcilerin yer aldığı bir toplantıda Hokant Ticaret Mektebi Muallimi Nekora: *İnkılâbı Rus inkılâpçıları, Rus işçileri ve Rus askerleri gerçekleştirdiler. Onun için de Türkistan'da idare, hâkimiyet biz Ruslara aittir. Yerliler kendilerine ne verirsek onunla yetinmelidirler* diyordu.⁵

Böylece kurulan Başkurt Muhtariyet Hükümeti 19 Mayıs 1920'de,⁶ Orenburg'ta toplanan I. Umum Kazak Kurultayı sonrasında ilân edilen Alaş-Orda Hükümeti 9 Mart

¹Alexandre Bennigsen-Lemercier Chantal Quelquejay, *Stepte Ezan Sesleri*, (çev. Nezih Uzel), İrfan Yayınevi, İstanbul 1981, s. 98-99.

²“Rus Diktatörlüğü Bayramı Biz Üçün Millî Matem Künidir”, *Yaş Türkistan*, S. 24, 1931, s. 2.

³Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. 3, Kısım 4, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983, s. 248.

⁴Mustafa Çokayoğlu, “Kerenski ve Türkistan Millî Hareketi I”, *Yaş Türkistan*, S. 9-10, 1930, s. 22.

⁵Mustafa Çokayoğlu, “1917'nci Yıl Hatıra Parçaları IV”, *Yaş Türkistan*, S. 79, 1936, s. 15.

⁶Mehmet Saray, *Türkistan Türkleri: Rusya ve Çin İdaresi Altında Yaşayan Türklerin Millî Mücadele Tarihleri*, Veli Yayınları, İstanbul 1984, s. 28.

1920'de⁷ ve Türkistan Muhtariyet Hükümeti 13 Şubat 1918'de Bolşeviklerce sona erdirildi.⁸ Buhara Halk Cumhuriyeti ise önce Buhara Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dönüştürüldü. Sonrasında ise Buhara topraklarının yeni teşkil edilecek Özbekistan ve Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri'ne katılmasına karar verildi. 27 Ekim 1924'te ise Buhara Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin ortadan kaldırıldığı resmen ilân edildi. Harezmi Halk Cumhuriyeti ise 20 Ekim 1924'te önce Harezmi Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti olarak ilân edildi. 30 Ekim 1924'te yapılan Harezmi Kurultayı'nda ise Harezmi toprakları Özbek, Türkmen ve Karakalpaklar arasında taksim edilerek, Harezmi Devleti tamamen ortadan kaldırıldı.⁹

30 Ocak 1918'de Türkistan Muhtariyet Hükümeti'nin merkezi olan Hokant şehrinin Müslüman kısmının Bolşeviklerce ateşe verilmesi ve şehrin Rus askerî kuvvetleri tarafından topa tutulmasıyla birlikte başlayan *Türkistan Türklerinin Millî Mücadele Hareketi*,¹⁰ 1921 yılı sonlarında Enver Paşanın Buhara'ya gelmesi ile daha plânlı ve müteşekkil bir hale geldi.¹¹ Bununla birlikte askerî bir harekâtın başarılabilmesi için gerekli olan ordu ve cephanenin Türkistan'da bulunmaması, ayrıca bütün nakliyat ve haberleşme vasıtalarının (demiryolları, vapurlar, telgraf, telefon) Rusların elinde olması, korbâşların Ruslara karşı verilen mücadelenin maksat ve hedeflerini tam olarak anlayamaması,¹² Ruslara karşı ortak millî bir cephenin kurulamaması¹³ ve Enver Paşanın erken ölümü¹⁴ Türkistan Millî Mücadelesini başarısız kıldı.

Sovyet Rusya'da devletin federal teşkilâtı ile ilgili anayasa 30 Aralık 1922'de kabul edildi. 6 Temmuz 1923 de yeniden gözden geçirilen bu anayasa, 31 Ocak 1924'te neşr ve ilân olundu.¹⁵ Türkistan'da 1924 yılında millî sınırlar çizilerek Kazak, Kırgız, Karakalpak, Özbek, Tatar, Başkurt, Kumuk, Karaçay-Balkar gibi ayrı ayrı milletler ve cumhuriyetler meydana getirildi.¹⁶ Türkistan Sovyet III. Kurultayı'nda, *yerli nüfusun*,

⁷Baymirza Hayit, *Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslâm'ın Bazı Meseleleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1987, s. 167.

⁸"Hokant Muhtariyeti (1917-10 Aralık 1937)", *Yaş Türkistan*, S. 97, 1937, s. 2.

⁹B. Hayit, *Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün*, s. 163-166.

¹⁰Timuroğlu (Tahir Çağatay), "Türkistan'da İnkılâb Devri II", *Yaş Türkistan*, S. 28, 1932, s. 10.

¹¹"Enver Paşa (Ölümünün 16. Yılı Münasebetiyle)", *Yaş Türkistan*, S. 104-105, 1938, s. 3.

¹²"Kemçiliğimizi Bitirmek Galibiyet Yolıga Tüşmek Dimektir", *Yaş Türkistan*, S. 40, 1933, s. 4.

¹³Timuroğlu (Tahir Çağatay), "Türkistan'da İnkılâb Devri III", *Yaş Türkistan*, S. 29, 1932, s. 19.

¹⁴"Enver Paşa'nın Şahadeti", *Yaş Türkistan*, S. 16, 1931, s. 33-35.

¹⁵Ülker Gürkan, "S.S.C.B Siyasî Rejiminin Ana Hatları", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 21, S. 1, 1964, s. 180-183.

¹⁶Oliver Roy, *Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi*, (çev: Mehmet Morali), Metis Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 8-10.

ülkenin ihtilalci (devrimci) yüksek hâkimiyet organlarında görev almalarının kabule şayan olmadığı¹⁷ kararına varılarak yerli idarecilerin devlet yönetiminde etkin olmasının önüne geçildi.¹⁸ Böylece Türkistan, Çarlık Rusyası'ndan sonra Sovyet Rusya'nın sömürü politikasına açık hale getirildi.

Sovyet Kültür Politikası

Türkistan'da Sovyetlerce kültürel alanda dönüşümün sağlanması için *dış görünüşü ile millî, mahiyet itibarı ile proleter* bir kültür formülü uygulamaya konuldu ve Türk kültürü üzerine egemen kültür olarak Rus kültürü inşa edilmeye başlandı. Böylece Türkistan'da bir *Rus Türkistanı* yaratmak ana hedef haline getirildi.¹⁹ Kültürel ve siyasî alanda mensubiyet ve aidiyet şuurunun kırılması için Türkistan düşüncesi zihinlerden silinmeye çalışıldı ve 16 Haziran 1924 tarihinde Bolşevik Merkezi İdaresi'nin aldığı karar ile *Türkistan* kelimesi kullanımdan kaldırılarak *Rus Türkistanı*'nı ifade etmek üzere *Orta Asya* tabiri kullanılmaya başlandı.²⁰ Yine idarî ve kültürel yapıda dönüşümü tamamlamaya dönük olarak yerleşim yerlerinin ismi değiştirilmeye başlandı. Bu çerçevede Sovyetler İttifakı Merkez İcra Komitesi'nin 09.01.1936 tarihli kararı ile Hocent şehri: *Lenin-Abad*, 10.01.1936 tarihli karar ile Evliya-Ata: *Mirzoyan*, Ak-Mescit: *Pervosky*, Yeni Mergilan: *Skobelek*, Çim-Kent: *Çerniyev*, Pişpek: *Frunze* ve Duşanbe şehrinin ismi *Stalinabad* olarak değiştirildi.²¹

Sovyetlerin kültürel alandaki ilk teşebbüsü dil alanında oldu. Türk dili alanındaki lehçe farklılıkları arttırıldı. Yerel dillerin, gramer ve terminolojisi yeniden düzenlendi ve mevcut dillerin Sovyet dil siyaseti temelinde tutulmasına gayret edildi.²² Alfabe konusunda Türkistan'da 1928'lerde Latin Alfabesi'ne geçilirken, 1939-1940'lardan itibaren Türklerin tüm boy ve topluluklarına farklı birer yazı dili ve Kiril esaslı alfabe düzenlenerek bu birliğe son verildi.²³ Diğer yandan eğitim alanında mekteplerin

¹⁷Süleyman Tekiner, "Sovyetler Birliğinde Milletler Problemi", *Dergi*, S. 58, 1969, s. 1.

¹⁸Ercan Çelebi, "Gayr-i Rus Halkların Devlet İdarelerine İştiraki ve Yerleşirme Meselesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 141, 2002, s. 139-146.

¹⁹"Türkistan Haberleri", *Yaş Türkistan*, S. 38, 1933, s. 39-42.

²⁰Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Enderun Yayınları, İstanbul 1981, s. 23-26.

²¹Baltabay, "Ruslaştırma Siyaseti Devam İtedir", *Yaş Türkistan*, S. 75, 1936, s. 20-21.

²²İsen Tursun (Tahir Çağatay), "Türkistan'da Til Siyaseti III", *Yaş Türkistan*, S. 48, 1933, s. 22-26.

²³At Kiltir (Doktor Mustafa Ali), "Yeni Türk Latin Elifbası", *Yaş Türkistan*, S. 7-8, 1930, s. 43-47; Nevzat Özkan, "Türk Dili ve Latin Alfabesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 203, 2013, s. 354-357.

programı, kitapları, ders saatleri Moskova'dan belirlenip gönderilmeye başlandı.²⁴ İlkokuldan itibaren Rus dili zorunlu hale getirildi.²⁵ Gayr-i Rus mekteplerde Rus dili ve Rus edebiyatı ders saatleri artırıldı.²⁶ 1927'den itibaren eğitim kurumlarındaki yerli ve milliyetçi muallimlerin işlerine son verildi. Birçokları sürgün edildi ve öldürüldü. *Fırkanın (RKP) güvenini kazanabilen, fırka çizgisinden ayrılmamaya yemin eden muallimler, Rus düşmanı olarak gördükleri Türkistanlı gençlere proletarya zihniyeti çerçevesinde eğitim vermeye başladı.*²⁷ Türkistanlı münevverler tarafından kaleme alınan ders kitapları, *Türkistan'da Rus proleterleri diktatörlüğü nokta-i nazarından zararlı görülerek Orta Asya Bürosu tarafından yok ettirildi.*²⁸

Edebî sahada Sovyet siyaseti, edebiyattaki millî ruhun, idealizmin, maneviyat ve sanat düşüncesinin tamamen yok edilmesi şeklinde ortaya çıktı. Sovyetlere göre edebî ürünler materyalist bakımlardan ele alınmalı, onun propagandasına hizmet edecek şekilde ortaya çıkarılmalı ve konusunu Sovyet siyasetinin unsurlarından almalı idi. Bu çerçevede *oktobr dili, oktobr dilinin klasik edebiyatı ve proleter edebiyatı* ortaya çıktı. Rus edebiyatının bu yeni türü, müstemleke dillerine çevrilmeye başlandı.²⁹ Türkistan'ın geçmiş devirlerine ait tarihi hadiseler materyalist açıdan ele aldırıldı ve olaylar çarpıtıldı.³⁰ Bu çerçevede Sovyet ideolojisine uygun eserler neşretmeyen yazarlar suçlandı, sürüldü ve öldürüldü.³¹

²⁴Tahir (Tahir Çağatay), "Bolşeviklerin Millî Siyaset Oyunu", *Yaş Türkistan*, S. 78, 1936, s. 4. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ercan Çelebi, "Sovyet Kazakistanı'nda Eğitimin Genel Durumu (1930-1940)", *Tarih ve Gelecek*, C. 5, S. 1, 2019, s. 23-37; Ercan Çelebi, "Sovyet Türkmenistanı'nda Eğitimin Genel Durumu (1930-1940)", *İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, 2019, s. 68-82; Ercan Çelebi, "Stalin Döneminde Özbekistan'da Eğitimin Genel Durumu (1930-1940)", *İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 4, 2020, s. 254-275.

²⁵Taşbalta (Tahir Çağatay), "Rus Tili Dersi Meselesi Etrafında Tartışma", *Yaş Türkistan*, S. 115, 1939, s. 20-23.

²⁶"Ruslaştırış Yolıda Mühim Bir Adım", *Yaş Türkistan*, S. 73, 1935, s. 42.

²⁷"Ruslıkka Karşı Türkistan Yaşları", *Yaş Türkistan*, S. 44, 1933, s. 20.

²⁸ Örneğin Abdulhamit Süleyman (Çolpan) ile Aşur Ali Zahiri'nin kitapları Rus pamukçuluk siyasetine karşı görülerek yok edildi. Bkz. "Türkistan Sovyet Mekteplerinde Millî Küreş", *Yaş Türkistan*, S. 22, 1931, s. 43.

²⁹Tahir (Tahir Çağatay), "Türkistan'da Millî Edebiyat ve Edipler Faciası", *Yaş Türkistan*, S. 67, 1935, s. 22.

³⁰Örneğin Ahmet Cöre tarafından kaleme alınan *Basmacıların Hayatından Bir Parça* adlı eserde olaylar tamamen çarpıtılmıştır. *Şabdan Batır* adlı eserde ise Türkistan'da 1916 İsyanına dair bilgiler tahrif edilmiştir. Bkz. Tahir (Tahir Çağatay), "Türkistan'da Millî Edebiyat ve Edipler Faciası", *Yaş Türkistan*, S. 68, 1935, s. 27; Bu konuda ayrıca bkz. Ercan Çelebi, "Türkistan Millî Mücadelesi: Sovyet Tarih Görüşü Bakımından Bir Değerlendirme", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 6, S. 4, 2019, s. 1916-1940.

³¹Örneğin A. Rahimi Özbekistan Sovyet Muharrirleri Birliği Dönem Toplantısı'nda Abdülhamid Süleyman (Çolpan) ile ilgili şu tenkitte bulunmuştur: *Çolpan'ın gündelik hayatında milliyetçi olduğu malum. Onu düzeltmek ve edebî sahada çalışması için bütün şerait sağlandı. Çolpan bu şeraitten Sovyet muharriri olmak için değil, belki kendisinin milliyetçiliğini devam ettirmek ve kuvvetlendirmek için*

Sovyet Rusya'nın Türkistan'a hâkim olduktan sonra üzerinde durduğu en önemli konulardan birisi de din oldu. Türkistan'a gönderilen misyonerler *din halklar için afyondur* şiarından hareketle, İslâm dinine karşı mücadele başlattılar ve Hristiyanlık propagandası için gerekli zemini hazırladılar. Bu çerçevede din adamları hapsedildi, sürgün edildi ve öldürüldü. Cami ve mescitler yıkıldı. Türkistan'ın yoksul tabakalarına nüfuz edilerek, fakir aile çocukları misyoner evlerinde Hristiyanlık propagandasına marûz bırakıldı.³² Dine karşı mücadelenin sürdürülebilmesi için Viyatka şehrinde bir Hüdâsızlar (Allahsızlar) Darülfünunu açıldı.³³ Diğer yandan kurulan Hüdâsızlar Teşkilâtı marifetiyle dinsizlik Türkistanlılar arasında telkin edildi.³⁴ Sovyet matbuatında İslâm dinini tahkir eden yayınlar teşvik edildi.³⁵ Bunun dışında dinî bayramların kutlanmasında zorluklar çıkarıldı.³⁶ Mekteplerde dinî tedrisatın ref'i ve dinsizliğin tedrisi, şer'i aile yapısının, talâk ve nikâhın ilgası ve orucun takbihi hususlarında yoğun çaba harcandı.³⁷

Sovyet Kültür Politikası Sonrasında Türkistan Âsâr-ı Atikasının Akibeti

Türkistan Hunlar, Göktürkler, Büyük Selçuklular, Karahanlılar, Harzemşahlar, Timurlular vb. Türk soylu kavimlere ve yüksek medeniyetlere ev sahipliği yapmış, bu sebeple de Avrupalı âlimlerce *zengin bir açık hava müzesi* olarak adlandırmıştır.³⁸

Bugünkü medenî devletlerin en önemli görevlerinden birisi geçmişin tarihî eserlerine saygı duymak, maddî ve manevî medeniyet unsurlarını bozulmaktan ve yok olmaktan korumaktır. Bu prensip, medenî temelde kurulan bütün devletlerin riayet etmeleri gereken önemli bir ilke olarak karşımıza çıkar.³⁹

Türkistan'da daha Çarlık Rusyası devrinden itibaren en eski devirlere ait tarihi eserler, koruma altına alınmadığı gibi aksine tahrif edilmiş, bozulmuş ya da tamamen

faydalanmaya çalıştı. Bkz. Oktay (Abdulahab Oktay), "Türkistan Edipleri Vaziyeti", Yaş Türkistan, S. 95, 1937, s. 22.

³²Abdulahab (Abdulahab Oktay), "Türkistan'da Hristiyanlık Propagandası", *Yaş Türkistan*, S. 76, 1936, s. 18.

³³"Tanrısızlar Darülfünunu", *Yaş Türkistan*, S. 42, 1933, s. 1.

³⁴"Türkistan Haberleri: Hüdâsızlar Faaliyetinden", *Yaş Türkistan*, S. 66, 1935, s. 37.

³⁵Abdulahab (Abdulahab Oktay), "Sovyet Hükümetinin İslâm Aleyhtarlığı ve Ortodokşçuluk Temayülü", *Yaş Türkistan*, S. 87, 1937, s. 23-24.

³⁶Abdulahab (Abdulahab Oktay), "İslâm Dinine Karşı Bolşevikler Hareketi", *Yaş Türkistan*, S. 77, 1936, s. 33-34; Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz. Ercan Çelebi, "Bolşeviklerin Nazarında İslâm Dini ve Onun Zuhûru", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 2, 2019, s. 2033-2041.

³⁷"Bolşevik Umdeleri", *Sebilü'r-Reşad*, C. 24, S. 624, 1340, s. 409-410.

³⁸Oktay (Abdulahab Oktay), "Terihi Abidelerimizin Hali", *Yaş Türkistan*, S. 61, 1934, s. 17.

³⁹Oktay (Abdulahab Oktay), "Türkistanın Kültür ve Tarihi Eserlerine Suikasd", *Yaş Türkistan*, S. 82, 1936, s. 11.

ortadan kaldırılmıştır. Nitekim 1913 yılında Türkistan'a ait tarihi eserlerin koruma altına alınması yönünde yapılan bir müracaata Türkistan Genel Valisi Samsonov: *eski eserler telef olsa, Rus hâkimiyeti için o kadar iyidir* cevabını vermişti.⁴⁰ Bu durum Sovyet Rusya döneminde de değişmemiş, Bolşevikler Türkistan'da bulunan tarihi eslere *sınıfî gözle* bakmış, Türkistan'daki cami, türbe, medrese, saray ve mezarlıklar yıkılmış, ortaya çıkan malzeme Sovyet idarelerine ait binaların yapımında kullanılmıştır. Diğer taraftan Rus kültürüne ait tarihî malzeme büyük bir itina ile korunmuş; Moskova ve Leningrad müzelerinden Türkistan'ın büyük şehirlerine getirilen tarihi eserler, Rus kültürünün propagandası için kullanılmıştır.⁴¹ Türkistan'da gerek Çarlık Rusya'sı gerekse Sovyet Rusya'sı dönemlerinde asrî mefhumda bir müzenin bulunmadığı, mevcut olanların ise iyi idare edilemediği görülmektedir. Örneğin kayıtlardan anlaşıldığına göre 1937 yılında Özbekistan'da 17 müze bulunmakta ve bunlar dar binalara, türlü ticarethanelere, kuytu köşelere ve şehirlerin etrafına dağılmış durumdadır. *Kızıl Özbekistan*'ın 5 Mart 1937 tarihli sayısında N. Mahmudoğlu tarafından ele alınan *Konuş Bulmayan Müzeler* başlıklı bir yazıda: Özbekistan'daki müzelerin uzun yıllardan beri elden ele geçtiği, Orta Asya Âsâr-ı Atika Komitesi Reisi Zwieback'ın 1930 yılında müzeleri yeniden düzene sokmak bahanesi ile devlet müzesini berbat ettiği, yine Özbekistan Maarif Halk Komiserliği Müzeler Bölümü Müdürleri Bojko ve Ashatov dönemlerinde de aynı siyasetin takip edildiği ifade edilmektedir. Bu çerçevede İnkılâp Müzesi önce Abuhov Caddesi'ndeki sabık padişah kışlasına, sonrasında yıkılan bothane binasına, daha sonra ise fabrika aşhanesine kaldırılmıştır. Aynı müzeye ait çoğu malzeme ise Özbekistan Sosyal Teminat Halk Komiserliği'nin ambarında çürümeye terkedilmiştir. Sanat Müzesi 1930 yılında sabık valinin evinin ambarına kaldırılmış; Giovanni Pietro Bellori ve Rus ressam Brullov ve diğer resamlara ait yüzbinlerce somluk resimler ambardaki taşkömürleri arasından çıkarılmıştır. Tabiat Müzesine ait malzemelerin büyük kısmı Çapan Pazarı'na götürülürken, müzeye ait arkeolojik malzeme bir yıla yakın açık havada kar ve yağmur altında çürümeye terk edilmiştir. Politeknik Müzesi 1936 yılında şehre taşınmış, malzemelerinin bir kısmı Lehlerin ibadethanesine kaldırılmış, diğerleri ise Çapan Pazarı'na, Havend Tahir, Hedre ve Şolkovitskaya Caddelerine dağıtılmıştır.⁴² Yine N. Mahmudoğlu'nun *Kızıl Özbekistan*'ın 11 Mayıs 1936 tarihli nüshasında yer alan *Sanat*

⁴⁰Oktay (Abdulvahab Oktay), "Türkistan Kültür Eserlerinin Akıbeti", *Yaş Türkistan*, S. 69, 1935, s. 17.

⁴¹Oktay (Abdulvahab Oktay), "Türkistanın Kültür ve Tarihi Eserlerine Suikasd", s. 11-14.

⁴²"Müzeler ile Tarihi Eserlerin Uçradığı Felaket", *Yaş Türkistan*, S. 90, 1937, s. 23-25.

Hazineleri Kulf Altında başlıklı makalesinde Taşkent Sanat Müzesi'nde yer alan Türkistan'ın XV-XIX. yüzyıllarına ait yaklaşık 80.000'den fazla eserin 3 yıldır çürümeye terk edildiği ifade edilmekte ve Özbekistan Halk Maarif Komiseri Telnof ile Sanat İşleri İdaresi bu durumdan sorumlu tutulmakta idi.⁴³ Türkistan'da kazılar sonrasında ortaya çıkarılan arkeolojik malzemelerde korunmamış, bunlar Moskova ve Rusya'nın diğer şehirlerinde yer alan müzelere götürülmüş ya da definecilerin elinde kalmıştır. Örneğin *Veçernaya Moskova* gazetesinin 16 Kasım 1935 tarihli nüshasında Semerkant yakınlarında bulunan Afrasiyab kasabasında yapılan kazılarda bulunan X-XI asırlara (Samaniler Dönemi) ait tarihi eserlerin Moskova Şark Kültürü Müzesi'ne götürüldüğü ifade edilmektedir.⁴⁴ Yine Türkistan'da münteşir matbuat sayfalarında Türkistan'a ait pek çok tarihi eserin Sovyet merkezlerine taşındığı ya da kaçakçılık suretiyle başka ülkelere satılmakta olduğuna dair haberlere rastlanılmaktadır.⁴⁵ Konu ile ilgili resmî dairelere yapılan başvurular ise dikkate alınmadığı gibi Moskova, Leningrad gibi iç Rusya şehirlerindeki müzelere götürülen bu eserlerin Taşkent, Semerkant ya da Aşkabat gibi Türkistan şehirlerine geri getirilmesi de mümkün olmamıştır.⁴⁶ Türkistan şehirlerinin çoğu ise Ruslar ile Türkistanlılar arasında ki mücadeleler esnasında harap olmuştur. Örneğin Abtabacı Abdurrahman Bek'in başlattığı millî hareketin bastırılması sürecinde Andican Ruslar tarafından tamamen viran edilmiştir.⁴⁷ 1916 yılında Türkistan'ın bağımsızlığı için başlatılan umumî ayaklanmada Taşkent, Hocent, Fergana, Cezah, Pişpek, Tokmak, Karakul, Prijivalsky şehirleri zarar görmüştür.⁴⁸ Basmacılık Hareketi devresinde ise Hokant, Buhara, Semarkant ve Fergana havalisi tamamen savaş alanı haline gelmiş ve bu havalideki pek çok yerleşim yeri tahrip olmuştur.⁴⁹ Sovyet hâkimiyetinin tesisinden sonra Türkistan'daki şehirlerin tamamı tarihî özelliğini ve dokusunu büyük oranda kaybetmiş, şehirlere *kızıl meydanlar* yapılarak ortasına Lenin ve Marks'ın heykelleri dikilmiştir.⁵⁰

⁴³Oktay (Abdulvahab Oktay), "Türkistanın Kültür ve Tarihi Eserlerine Suikasd", s. 13.

⁴⁴"Türkistan Kültür Eserleri Moskovaga Taşılmakta", *Yaş Türkistan*, S. 73, 1935, s. 1.

⁴⁵Oktay (Abdulvahab Oktay), "Terihi Abidelerimizin Hali", s. 17.

⁴⁶Oktay (Abdulvahab Oktay), "Türkistan Kültür Eserlerinin Akıbeti", s. 20-21.

⁴⁷Ercan Çelebi, "Türkistan da Rus Sömürü İdaresine Karşı İsyancılar Abtabacı Abdurrahman Bek ve Dükçi İşan İsyancıları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 146, 2003, s. 183.

⁴⁸Ercan Çelebi, "8 Temmuz 1916 Tarihli Çar II. Nikola Fermanı ve Türkistan'da 1916 Yılı Genel Ayaklanması", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 144, 2003, s. 83-195.

⁴⁹Ercan Çelebi, *Türkistan Millî Mücadelesi (Yaş Türkistan Dergisine Göre)*, Hiperlink Yayınevi, İstanbul 2018, s. 186-209.

⁵⁰Oktay (Abdulvahab Oktay), "Türkistan Kültür Eserlerinin Akıbeti", s. 18.

Sovyet Rusya Türkistan'daki tarihi eserlerin ortadan kaldırılmasıyla ilgili olarak iki farklı yöntem uygulamaya koymuştur. Bunlardan birincisi mevcut tarihi eserleri bir takım farklı komünist kuruluşlara dönüştürmek; ikincisi ise tarihi eserleri bozmak, tahrif etmek ya da tamamen ortadan kaldırmak olmuştur. Bu çerçevede pek çok mescit, medrese ve mektep; kulüp, sinema, müze ve tiyatro binasına dönüştürülmüştür.⁵¹ Mekteplere dönüştürülen mescit ve medreselerin duvarlarına Lenin, Stalin, Kalinin, Vorosilov, Marks, Engels, Feyzullah Hoca ve Ahonbaba gibi Bolşevik önde gelenlerinin resimleri asılmıştır.

Aşağıda 1928 yılına ait Buhara, Semerkant ve Taşkent'teki mescit ve medreseler ile karşılarında dönüştürüldükleri komünist kuruluşlar belirtilmiştir.⁵²

Buhara

Mescid-i Hassa-i Emir	İbn-i Sina adına çılan Umumi Halk Kütüphanesi
Mahalle-i Bâde Mescidi	Orta Asya Sinematograf Cemiyeti Şubesi
Leb-i Havz Mescidi	
Mir Rüstem Medresesi	Şeyh Saidî adına açılan kütüphane
Mir Han Havz-ı Bülend Mescidi	Mahalle Kulübü
Mescid Camii	Kulüp
Roza Hanı Mescidi	Milletler Kulübü
Divan Beyi Mescidi	Özbekistan Sanayi İttifakı Kulübü
Registan Mescidi	Kalinin Kulübü
Bazar Nu Mescidi	Musiki Mektebi
Mir Arap Medresesi	
GögeKataş Medresesi	Orta Asya Âsâr-ı Atika Cemiyeti'ne bağlı müze
Divan Beyi Medresesi	
Kuş Medrese	
Zergeran Medresesi	
Gevkeşan Medresesi	Hapishane
Gazyan Medresesi	
Debgerizi Medresesi	

Semerkant

Şîrdâr Medresesi	Özbekistan Musiki İlmî Araştırma Enstitüsü
------------------	--

⁵¹“Türkistanın Bugünkü Hali: Türkistan Mescitleri”, *Yaş Türkistan*, S. 7-8, 1930, s. 47.

⁵²“Türkistan'ın Mescid ve Medreseleri Halinden”, *Yaş Türkistan*, S. 41, 1933, s. 29-32.

	dershane ve yatakhanesi
Uluğ Bey Medresesi	Etnografya Müzesi
Tillakâr Medresesi	Seyyahlar İdaresi
Molla Dost Bey Medresesi	Tıp Teknikomu Yatakhanesi
Hoca Ahrar Medresesi	Kolhoz Gençler Mektebi Yatakhanesi
Süzengeran Mescidi	Çayhane, Klaratsctkin Kulübü
Mahdum Havarizmî Mescidi	Rosa Luxemburg Kulübü

Taşkent

Şeyh Hâvend-i Tahûr Medresesi	Özbekistan Hükümet Sinematograf Fabrikası
Kükeltaş Medresesi	Özbek Tiyatrosunun yazlık binası

Yıkılan ve ortadan kaldırılan tarihi eserler ise umumiyetle XII ve XV. asırlara aittir. Bu tarihi eserler çoğu kez dinamit ile havaya uçurulmuş; kale ve şehir kapıları ile mescit, medrese ve Türkistan'ın han saraylarına ait mermer ve döşeme taşları, yol ve köprü yapımında kullanılmıştır. 14 Haziran 1903 tarihli *Taşkent* gazetesinin vermiş olduğu bilgiye göre 19 Mayıs'ta Aksak Timur Türbesi'nin 500 yıl öncesine ait olduğu sanılan minaresi yıkılmıştır. 11 Nisan 1935 tarihli *Kızıl Özbekistan* gazetesinin vermiş olduğu bilgiye göre Hive Rasathanesi'nin mermer döşemeleri⁵³ ile Hokant'taki Mehmet Ali Han Medresesi bozulup kapıları köprü yapımında kullanılmıştır. Yine Taşkent Cüve'deki Beylerbeyi Medresesi'nin bir kısmı bozularak ortasına Lenin heykeli dikilmiştir.⁵⁴ 1935 yılında Eski Cami Medresesi yıkılmış, tuğlaları Sağban-Aktepe yolunu yapmak için kullanılmıştır.⁵⁵ Nakip Medresesi, Göşende Medresesi, Afak Medresesi, Çor Medresesi, Cuybar Medresesi ise tamamen yıkılmıştır.⁵⁶ Şehr-i Sebz'de rayon komhoz ustalarından biri XV. asır eserlerinden Aksaray'ı dinamitle yıkmak ve tuğlalarını almak istemişse de eser dinamite karşı koymuş ve ayakta kalmayı başarmıştır. Buhara'da Karakölçilik Savhozu İstasyonu yakınındaki XVI. asırdan kalma bir rabat yıkılmış ve tuğlaları alınıp götürülmüştür. 1933 yılı yazından sonra Tirmiz İstasyonu yakınındaki eski şehir harabeleri, bu çerçevede XII-XV. asırlardan kalma Sultan Saadet Makbereleri rayon mahalli hükümetinin ilgisizliğinden dolayı viran olmuştur. Kırk Kız Kalesi ise çevresindeki kolhoz idareleri tarafından bozulmaya

⁵³Oktay (Abdulvahab Oktay), "Terihi Abidelerimizin Hali", s. 19-20.

⁵⁴Oktay (Abdulvahab Oktay), "Türkistan Kültür Eserlerinin Akıbeti", s. 18.

⁵⁵"Cami Medresesinin Akıbeti", *Yaş Türkistan*, S. 91, 1937, s. 42.

⁵⁶"Türkistan'ın Mescid ve Medreseleri Halinden", s. 31.

çalışılmıştır.⁵⁷ Buhara’da eski emir sarayındaki bağ korunurken, bahçede bulunan 614 ağaç Yer İşleri Halk Komiserliği’nin Orman İdaresi ve Su Hocalığı tarafından kökünden kesilmiştir.⁵⁸Tarihi eserlerin yanı sıra Sovyet Rusya’nın Türkistan millî sanatına da el uzattığı görülmektedir. Dünyaca ünlü Türkistan halı ve kilimleri ile altın, gümüş ve seramik ürünlerinin sovyetleştirilmesi için yoğun çaba sarf edilmiştir. Stalin, Vorosilov ve diğer Bolşevik önde gelenlerinin suretleri kilimlere nakşettirilmiş, altın ve gümüş işçiliğinde yer verilen Türkistan motifleri yerine orak-çekiç ve Sovyet yıldızı gibi sembollerin kullanılmasına çalışılmıştır.⁵⁹Türkistan’daki tarihi eserlerin korunması için Sovyet Rus idareleri gerekli tedbirleri almamışlardır. Tarihi eserlerin tamirâtı hususunda gerek Çarlık gerekse Sovyet Rusya’sı dönemlerinde türlü zorluklar çıkartılmış, bu işlerden sorumlu mütevelliler zamanla görevlerini yapamaz hale gelmiştir. Örneğin 1913 tarihinde Andican Tümeni Özkent Kışlağı Arrabay Mahallesi mütevellisinin Senceri Türbesi’nin tamirâtı hususundaki talebi, Türkistan Genel Valisi Arfihin tarafından reddedilmiştir.

Yukarıda bahse konu olan Türkistan’ın tarihi eserlerinin uğradığı feci akıbet, Avrupa ilmî çevrelerinde de menfî tesir uyandırmıştır. Meşhur seyyah Sven Hedin tarafından 1926 yılında Moskova’da Maarif Komiseri Lûnacarski’ye *âlem-şümül kıymet ve şöhrete haiz Aksak Timur abidelerinin yıkılmakta olduğu* hatırlatılınca, Maarif Komiseri: *bu abideleri korumak artık Özbekistan Cumhuriyeti’nin işidir* cevabını vermiş; Çiçerin ise *tarihi abideleri korumak hususunda Özbekistan Cumhuriyetine bildirilsin* demekle, bu kötü durumdan kurtulmaya çalışmıştır. Bu tür tepkiler üzerine Sovyet Hükümeti Âsâr-ı Atıkayı Koruma Komitesi’ni kurmak zorunda kalmıştır. Fakat bu komite hükümetin maddî ve manevî yardımlarından hiçbir zaman istifade edememiştir.⁶⁰ Örneğin kıymetli Buhara dervazelerinin (şehir kapısı, kale kapısı) bozulmakta olduğuna dair Sanat Eserlerini Koruma Komitesi’ne yapılan şikâyetlere aynı komite: *Buhara dervazeleri hali hazırda hiçbir ise yaramıyordu* cevabını vermiş; Semerkant dervazelerinden başlayarak yıkım kararı alınmıştır.⁶¹

⁵⁷Oktay (Abdulvahab Oktay), “Terihi Abidelerimizin Hali”, s. 20-21.

⁵⁸Oktay (Abdulvahab Oktay), “Türkistanın Kültür ve Tarihi Eserlerine Suikasd”, s. 12.

⁵⁹“Millî Sanatı Bozuş”, *Yaş Türkistan*, S. 88, 1937, s. 21-23.

⁶⁰Oktay (Abdulvahab Oktay), “Terihi Abidelerimizin Hali”, s. 23-25.

⁶¹Oktay (Abdulvahab Oktay), “Türkistanın Kültür ve Tarihi Eserlerine Suikasd”, s. 12.

Sonuç

Türkistan Millî Mücadelesinin başarısız olmasından sonra 1924 yılında Türkistan, bir takım Sovyet cumhuriyetlerine ayrılmıştır. Yerleştirme siyaseti ile yerli idareciler iş başından uzaklaştırılmış; yerleşim yerlerinin adları değiştirilmiş ve idarî yapı Sovyetleştirilmiştir. Rus muhacirlerinin Türkistan'a yerleştirilmesi (muhaceret siyaseti) Sovyet Rusya'sı döneminde de devam etmiştir. Yeni iktisadî politikalar çerçevesinde Türkistan'ın maddî kaynakları, Sovyet Rus sanayiine hammadde teminine yönelik olarak acımasızca sömürülmüştür. Kültürel alanda dönüşümün sağlanması için *dış görünüşü ile millî, mahiyet itibarı ile proleter* kültür formülü uygulamaya konulmuş ve Türk kültürü üzerine egemen kültür olarak Rus kültürü inşa edilmeye başlanmıştır. Böylece Türkistan'da bir *Rus Türkistanı yaratmak* ana hedef haline getirilmiştir. Bu çerçevede bir medeniyet beşiği olan Türkistan'ın tarihî eserleri acımasızca yok edilmiş; camiler, mescitler, medreseler ve diğer tarihî binalar yıkılmış ya da bir takım Sovyet kurum ve kuruluşlarına dönüştürülmüştür. Sovyet idarecileri Türkistan'ın tarihî eserlerini korumak için modern anlamda müzeler kurmaktan sürekli kaçınmışlar; arkeolojik ve etnografik malzemeler bakımsızlığa itilmiş, Sovyet merkezlerine taşınmış ya da kaçakçılar marifetiyle dış ülkelere satılmıştır. Şikâyetler, istek ve talepler göz ardı edilmiş; tepkiler üzerine kurulan *Âsâr-ı Atıkayı Koruma Komitesi* isim olarak var olagelmiş, fakat hiçbir zaman Sovyet hükümetlerinin maddî ve manevî yardımını alamamıştır.

Bugün 1991'lerden itibaren Türkistan coğrafyasında bulunan ve bağımsızlığını kazanmış olan Türk Cumhuriyetleri'nde tarihî eserlerin korunması ve onarımlarının yapılması yönünde bir takım çalışmaların yürütüldüğü bilinmektedir. Bu çalışmaların sürdürülmesi, kökleri tarihin derinliklerinde saklı olan Türkistan coğrafyası ve Türk toplulukları açısından büyük önem arz etmektedir.

Kaynaklar

İnceleme ve Araştırma Eserler

- BAYUR Y. H., *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. 3, Kısım 4, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.
- BENNINGSSEN A.-QUELLQUEJAY L. C., *Steppe Ezan Sesleri*, (çev. Nezh Uzel), İrfan Yayınevi, İstanbul 1981.
- CEBECİ A., “Türkistan’da Basmacılık (Millî Kurtuluş Hareketi)”, *Töre*, S. 51, 1975, ss. 8-45.
- ÇELEBİ E., *Türkistan Millî Mücadelesi (Yaş Türkistan Dergisine Göre)*, Hiperlink Yayınevi, İstanbul 2018.
- ÇELEBİ E., “Bolşeviklerin Nazarında İslâm Dini ve Onun Zuhûru”, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 2, 2019, ss. 2033-2041.
- ÇELEBİ E., “Sovyet Kazakistanı’nda Eğitimin Genel Durumu (1930-1940)”, *Tarih ve Gelecek*, C. 5, S. 1, 2019, ss. 23-37.
- ÇELEBİ E., “Sovyet Türkmenistanı’nda Eğitimin Genel Durumu (1930-1940)”, *İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi*, C. I, S. 1, 2019, ss. 68-82.
- ÇELEBİ E., “Stalin Döneminde Özbekistan’da Eğitimin Genel Durumu (1930-1940)”, *İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 4, 2020, ss. 254-275.
- ÇELEBİ E., “8 Temmuz 1916 Tarihli Çar II. Nikola Fermanı ve Türkistan’da 1916 Yılı Genel Ayaklanması”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 144, 2003, ss. 183-195.
- ÇELEBİ E., “Türkistan da Rus Sömürü İdaresine Karşı İsyancılar Abtabaçı Abdurrahman Bek ve Dükçi İşan İsyancıları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 146, 2003, ss. 181-188.
- ÇELEBİ E., “Gayr-i Rus Halkların Devlet İdarelerine İştiraki ve Yerlileştirme Meselesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 141, 2002, ss. 139-146.

ÇELEBİ E., “Türkistan Millî Mücadelesi: Sovyet Tarih Görüşü Bakımından Bir Değerlendirme”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 6, S. 4, 2019, ss. 1916-1940.

ERER T., *Enver Paşanın Türkistan Kurtuluş Savaşı*, Mayataş Yayınları, İstanbul 1971.

GÜRKAN Ü., “S.S.C.B Siyasî Rejiminin Ana Hatları”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 21, S. 1, 1964, ss. 155-198.

HAYİT B., *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Otağ Yayınları, İstanbul 1975.

HAYİT B., *Sovyetler Birliği’ndeki Türklüğün ve İslâm’ın Bazı Meseleleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1987.

HAYİT B., “Türkistan Terimi Üzerine”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 53, 1988, ss. 23-34.

ÖZKAN N., “Türk Dili ve Latin Alfabeti”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 203, 2013, ss. 351-363.

ROY O., *Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi*, (çev: Mehmet Moralı), Metis Yayıncılık, İstanbul 2000.

SARAY M., *Türkistan Türkleri: Rusya ve Çin İdaresi Altında Yaşayan Türklerin Millî Mücadele Tarihleri*, Veli Yayınları, İstanbul 1984.

TEKİNER S., “Sovyetler Birliğinde Milletler Problemi”, *Dergi*, S. 58, 1969, ss. 56-65.

TOGAN Z. V., *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Enderun Yayınları, İstanbul 1981.

Sürelî Yayınlar

Yaş Türkistan Dergisi

Abdulvahab (Abdulvahab Oktay), “Sovyet Hükümetinin İslâm Aleyhtarlığı ve Ortodoksçuluk Temayülü”, *Yaş Türkistan*, S. 87, 1937, ss. 23-26.

Abdulvahab (Abdulvahab Oktay), “Türkistan’da Hristiyanlık Propagandası”, *Yaş Türkistan*, S. 76, 1936, ss. 16-21.

- Abdulvahab (Abdulvahab Oktay), “İslâm Dinige Karşı Bolşevikler Hareketi”, *Yaş Türkistan*, S. 77, 1936, ss. 31-36.
- At Kiltir (Doktor Mustafa Ali), “Yeni Türk Latin Elifbası”, *Yaş Türkistan*, S. 7-8, 1930, ss. 43-47.
- Baltabay, “Ruslaştırma Siyaseti Devam İtedir”, *Yaş Türkistan*, S. 75, 1936, ss. 20-22.
- “Cami Medresesinin Akibeti”, *Yaş Türkistan*, S. 91, 1937, s. 42.
- Canay (Mustafa Çokayoğlu), “Cüneyt Han”, *Yaş Türkistan*, S. 92-93, 1937, ss. 14-20.
- Doktor İshakoğlu (Abdulvahab Oktay), “Türkistan”, *Yaş Türkistan*, S. 80-81, 1936, ss. 43-49.
- “Enver Paşa (Ölümünün 16. Yılı Münasebetiyle)”, *Yaş Türkistan*, S. 104-105, 1938, ss. 2-5.
- “Enver Paşa'nın Şahadeti”, *Yaş Türkistan*, S. 16, 1931, ss. 28-37.
- “Hokant Muhtariyeti (1917-10 Aralık 1937)”, *Yaş Türkistan*, S. 97, 1937, ss. 2-4.
- İsen Tursun (Tahir Çağatay), “Türkistan'da Til Siyaseti III”, *Yaş Türkistan*, S. 48, 1933, ss. 22-26.
- “Kemçiliğimizi Bitirmek Galibiyet Yolıga Tüşmek Dimektir”, *Yaş Türkistan*, S. 40, 1933, ss. 2-8.
- M.Ç (Mustafa Çokayoğlu), “Millî Mesele Tiveregide”, *Yaş Türkistan*, S. 9-10, 1930, ss. 7-15.
- “Millî Sanatı Bozuş”, *Yaş Türkistan*, S. 88, 1937, ss. 21-23.
- Mirza Azmi, “Türkistan Basmaçılık Hareketi Devrinden Bir Hatıra”, *Yaş Türkistan*, S. 41, 1933, ss. 6-13.
- “Müzeler ile Tarihi Eserlerrnin Uçradığı Felaket”, *Yaş Türkistan*, S. 90, 1937, ss. 23-27.
- Mustafa Çokayoğlu, “Kerenski ve Türkistan Millî Hareketi I”, *Yaş Türkistan*, S. 9-10, 1930, ss. 21-29.
- Mustafa Çokayoğlu, “1917'nci Yıl Hatıra Parçaları IV”, *Yaş Türkistan*, S. 79, 1936, ss. 13-19

- Oktaý (Abdulvahab Oktaý), “Terihi Abidelerimiznin Hali”, *Yaş Türkistan*, S. 61, 1934, ss. 17-24.
- Oktaý (Abdulvahab Oktaý), “Türkistan Kültür Eserlerinin Akıbeti”, *Yaş Türkistan*, S. 69, 1935, ss. 17-23.
- Oktaý (Abdulvahab Oktaý), “Türkistanın Kültür ve Tarihi Eserlerine Suikasd”, *Yaş Türkistan*, S. 82, 1936, ss. 11-14.
- Oktaý (Abdulvahab Oktaý), “Türkistan Edipleri Vaziyeti”, *Yaş Türkistan*, S. 95, 1937, ss. 19-26.
- “Rus Diktatörlüğü Bayramı Biz Üçün Millî Matem Künüdir”, *Yaş Türkistan*, S. 24, 1931, ss. 1-4.
- “Ruslaştırış Yolıda Mühim Bir Adım”, *Yaş Türkistan*, S. 73, 1935, s. 42.
- “Ruslıkka Karşı Türkistan Yaşları”, *Yaş Türkistan*, S. 44, 1933, ss. 20-25.
- Tahir (Tahir Çağatay), “Türkistan’da Millî Edebiyat ve Edipler Faciası”, *Yaş Türkistan*, S. 67, 1935, ss. 21-29.
- Tahir (Tahir Çağatay), “Türkistan’da Millî Edebiyat ve Edipler Faciası”, *Yaş Türkistan*, S. 68, 1935, ss. 20-29.
- Tahir (Tahir Çağatay), “Bolşeviklerin Millî Siyaset Oyunu”, *Yaş Türkistan*, S. 78, 1936, ss. 2-7.
- Taşbalta (Tahir Çağatay), “Rus Tili Dersi Meselesi Etrafında Tartışma”, *Yaş Türkistan*, S. 115, 1939, ss. 20-23.
- “Tanrısızlar Darülfünunu”, *Yaş Türkistan*, S. 42, 1933, s. 1.
- Timuroğlu (Tahir Çağatay), “Türkistan’da İnkılâb Devri (Bir Yaş Türkistançının Hatıra Defterinden Basmaçılık Hareketi Tarihige Dair Notlar II)”, *Yaş Türkistan*, S. 28, 1932, ss. 9-14.
- Timuroğlu (Tahir Çağatay), “Türkistan’da İnkılâb Devri (Bir Yaş Türkistançının Hatıra Defterinden Basmaçılık Tarihige Dair Notlar III)”, *Yaş Türkistan*, S. 29, 1932, ss. 17-22.
- “Türkistan Haberleri”, *Yaş Türkistan*, S. 38, 1933, ss. 39-42.

“Türkistan Haberleri: Hüdâsızlar Faaliyetinden”, *Yaş Türkistan*, S. 66, 1935, s. 37.

“Türkistan Kültür Eserleri Moskovaga Taşılmağda”, *Yaş Türkistan*, S. 73, 1935, s. 1.

“Türkistannın Bugünkü Hali: Türkistan Mescidleri”, *Yaş Türkistan*, S. 7-8, 1930, s. 48.

“Türkistan’ın Mescid ve Medreseleri Halinden”, *Yaş Türkistan*, S. 41, 1933, ss. 29-32.

“Türkistan Sovyet Mekteplerinde Millî Küreş”, *Yaş Türkistan*, S. 22, 1931, s. 43.

Sebilü’r-Reşad

“Bolşevik Umdeleri”, *Sebilü’r-Reşad*, C. 24, S. 624, 1340, ss. 409-410.